

Pröhle Gergely: A magyar kultúra szerepe Magyarország nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatainak fejlesztésében (vitaindító)

Bevezető

A kulturális külpolitika kérdésköre egyre nagyobb érdeklődésre tart számot mind a nemzetközi kapcsolatok szakirodalmában, mind a magyar külpolitika lehetséges új útjait fürkésző szakértők körében. A Külügyminisztérium a következő hónapokban elkészíti a Magyar Köztársaság új külügyi stratégiáját, melynek része lesz a kulturális külpolitika szempontrendszerének meghatározása. Annak érdekében, hogy a külpolitikai stratégia a lehető legszélesebb szakmai és politikai konszenzust élvezze, szükség van az egyes tematikus elemek többszöri megvitatására, más, általános külpolitikai, gazdaságdiplomáciai szempontokkal való összehangolására. Különösen fontos, hogy az érintett tárcák (KÜM, OKM, esetleg GKM) érdekütközéseit minél inkább kiküszöböljük, a meglévő feszültségeket feloldjuk. A tárcailletékességek kérdését ezúttal tényként fogadjuk el, ugyanakkor a kormányzati munka hatékonyságának növelése érdekében a külpolitikai stratégia és eszközrendszer meghatározásában a Külügyminisztérium primátusát is hangsúlyozzuk. Az alábbi gondolatok a közeljövőben megtartandó szakmai eszmececerék vitaindítójául szolgálnak. Tekintettel arra, hogy a szerző – egyelőre legalábbis – nem ismerheti minden részletében az államigazgatás különböző, kulturális külpolitikával foglalkozó egységeiben folyó koncepcionális és szervezési munkát, a tévedés lehetősége szükségképpen fennáll. A korrekciók a következő hónapok egyeztetéseinek eredményeként természetesen átvezetésre kerülnek a végleges dokumentumba.

A Külügyminisztérium által meghatározott tematikus alcímek közül három nem illeszthető be szervesen jelen vitaindító írás gondolatmenetébe. Ezek a következők:

Lehetséges negatív, pozitív és semleges forgatókönyvek megfogalmazása, a köztük lévő lényegi különbségek kiemelése, magyarázata.

A magyar külpolitika mozgásterének meghatározása; hosszú-, közép- és rövid távú célok megfogalmazása

A fenti pontok nélkülözhetetlen részei egy átfogó külügyi stratégiának, melyek tisztázása nyomán pontosabban tudjuk meghatározni a kulturális külpolitikai területen adódó feladatokat is. A szakmai vitasorozatot lezáró dolgozatban természetesen helyet kaphatnak a nevezett alcímek, amennyiben az egész stratégia legfőbb sarokpontjai ezzel kapcsolatban iránymutatást adnak.

I. A kulturális külpolitika, kulturális diplomácia jelenlegi helyzete

Korunk nemzetközi rendszerét a külpolitika és a kultúra egyre intenzívebb összefonódása jellemzi. A korábbi diplomáciai eszközrendszer bővülésével, a döntési folyamatok társadalmiasodásával, valamint a médianyilvánosság robbanásszerű növekedésével a külpolitikai döntések meghozatalában egyre jelentősebb szerepet kapnak a kulturális megfontolások. Annak felismerése, hogy a közvélemény és ezzel együtt a döntéshozók befolyásolása elsősorban kulturális csatornákon keresztül lehetséges, felerősítette azt az igényt, hogy az államok és nemzetek egyre inkább más államok és nemzetek kultúrájához való viszonyuk által határozzák meg stratégiai helyzetüket. Mindez nem csökkenti, csupán relativálja a nemzetgazdaságnak, a védelempolitikának és más ágazati és szakpolitikáknak a jelentőségét egy adott ország külpolitikai irányvonalának meghatározásakor.

Magyarország tagja az Európai Uniónak, ezáltal jelentősen átalakultak az állami döntéshozatal és a nemzeti érdekérvényesítés keretei is. A kultúrával összefüggő állami feladatok azonban továbbra is nemzeti hatáskörben maradtak, a tagállamok önállóan alakíthatják kulturális politikájukat, nemzetközi kulturális tevékenységüket. Az uniós tagság ugyanakkor jelentősen megkönnyíti a magyar kulturális javak piacra jutását. A régiók szerepének felértékelődésével a kisebbségi helyzetbe szorult magyar kultúra is európai dimenziót kaphat, ráadásul uniós támogatással. A határon túli magyarság helyzetének az európai közvélemény általi megismertetése kulturális értékeinek bemutatásával közelebb vihet nemzetpolitikai céljaink eléréséhez is.

Magyarország, mint gazdag és sokrétű kulturális hagyománnyal rendelkező ország, a kultúra, mint külpolitikai tényező fent vázolt felértékelődésének egyértelmű haszonélvezője lehet. A magyar külpolitikai gondolkodás hagyományosan mint a „tettlegetes” érdekérvényesítő eszköztár „soft” helyettesítőjére, esetleg kiegészítőjére tekintett a kultúrára, mely vagy hadi képességeink helyett (a két világháború között), vagy egy – jó esetben - egzakt, technokrata ügyvitel alá rendelve (mindmáig) hivatott szolgálni az ország külpolitikai érdekeit. A sokat hivatkozott Klebelsberg Kuno kétségbe vonhatatlan érdeme, hogy az előbbi szemléletet képes volt a hazai kultúra és tudomány számára kamatoztatni. A magyar külpolitikai gondolkodás főárama azonban – mindeddig – nem tudta levonni a megfelelő tanulságokat a két világháború közötti tapasztalatokból, és a kultúrát továbbra is afféle bokrétának tekinti a külpolitikusok kalapja mellett. Sem a külföldre szánt tartalom meghatározásában, sem az intézményrendszer kialakításában és működtetésében nem vállal megfelelő szerepet.

A kulturális politika irányítói ugyanakkor általában szívesen mozognak a nemzetközi parketten, és az ország külpolitikai érdekeinek következetes képviselője helyett, vagy – legyünk megengedők – mellett elsősorban, amolyan civilként, a kultúra szabadságát, az érdekérvényesítő politikától való függetlenségét hirdetik. A vázolt feszültségmezőben mindmáig nem sikerült feloldani azt a dilemmát, hogy a kulturális külpolitika voltaképp mi is legyen: a politikai, kulturális, esetleg gazdasági klientúra-építés, vagy az ország külpolitikai érdekérvényesítésének hatékony eszköze.

II. A magyar kultúra, tudomány helye, szerepe a világban, Európában, Közép-Európában és a Kárpát-Medencében

Immáron közhely, hogy Magyarország kulturális nagyhatalom. Kétségtelen tény, hogy – noha a „nagyhatalom” kifejezés nem a legmegfelelőbb helyzetünk leírására – kulturális jelenlétünk a világban lényegesen számottevőbb, mint gazdasági erőnk vagy számarányunk. Az elmúlt évszázadok kulturális teljesítménye, csakúgy mint kortárs művészeink elismertsége olyan adottság, melyek az ország általános gazdasági állapotától, politikai helyzetétől függetlenül, konstans elemként hat, befolyásolja a hazánkról kialakított képet. Ha alaposabban szemügyre vesszük az aktuális kultúrafogyasztói szokásokat, könyv- és folyóirat eladási statisztikákat, vagy akár csak egy pillantást vetünk a tévézési szokásokra, akkor persze sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az ország általános kulturális állapota semmivel sem jobb, sőt, bizonyos területeken rosszabb (televízió), mint az európai átlag. E tanulmány célja természetesen nem Magyarország kultúrszociológiai vizsgálata, hanem azon lehetőségek szemrevételezése, hogy a meglévő adottságokat miképpen tudjuk az eddigieknél jobban, tudatosabban kamatoztatni az integrációs folyamatok dominanciája ellenére továbbra is erőteljes nemzeti érdekérvényesítés jegyében. Miközben tehát reálisan kell értékelnünk a kultúra hazai szerepét, társadalmi jelenlétét, fontos, hogy az évszázadok alatt megformálódott és ma is alakuló kulturális „építőkövekből” stratégiai megfontolások alapján egy olyan „építményt” hozzunk létre, mely megjelenésében egyezik, vagy legalábbis emlékeztet arra a hagyományait tisztelő modern Magyarországra, melyet a Világban meg kívánunk jeleníteni. Természetesen nem „légvárépítésről” vagy illúziók keltéséről van szó, hiszen a mai mediatizált világban erre nincs se szükség, se lehetőség. A valós tények, eredmények, kulturális értékek irányított bemutatása ugyanakkor szükségessé válik a külpolitikai célok elérése érdekében.

A magyar kultúra, mint minden kis nép kultúrája, rá van utalva azokra a nagyobb közvetítő kultúrákra, melyekkel hagyományosan, akár művészi, emberi sorsok, akár tartalmi összefüggések révén az elmúlt évszázadokban közelebbi kapcsolatba került. Különösen érvényes ez azokra a kulturális műfajokra, amelyek nyelvi kötöttségük révén eleve egy szűkebb közönséghez juthatnak csak el. Irodalmunknak, színházművészetünknek tehát szükségképpen meg kell találnia azokat a közvetítő fórumokat, melyek révén egy, a magyar nyelvet értőknél szélesebb körhöz is eljuthat. A magyar kultúra sokat emlegetett híd szerepe, mely Kelet és Nyugat között pozicionálja, kialakította azokat a hídfőállásokat, melyek korszakos és/vagy állandó viszonyítási pontokká váltak mind az alkotók, mind a kultúraközvetítők számára. Nem kétséges, hogy irodalmunk elsősorban a német közvetítő közeg által jut nagyobb nyilvánossághoz, ami nem jelenti azt, hogy ne lennének fontos „hídfőállásaink olasz, francia, vagy akár angol nyelvterületen. A német kulturális piac sokszínűsége, melynek a többközpontúságból adódó történelmi háttére ismert, mérete, fejlett infrastruktúrája és igényessége miatt egyfajta referenciaként működik a magyar alkotók számára. Érdekes ugyanakkor, hogy a magyar értelmiség elsősorban inkább az angolszász világ trendjeire, alkotóira, művészeti vonulataira, értelmiségi vitáira figyel, legalábbis ez rajzolódik ki a folyóiratok, antológiák, televíziós és rádióműsorok kínálatából. Ennek minden bizonnyal nyelvi okai is vannak. Az angol nyelv világszerte tapasztalható primátusa ugyanakkor nem változtat a magyar kultúrának a német közvetítésre való ráutaltságán.

Az Európai Unió számos olyan intézményt hozott létre és programot működtet, melyek a kontinens kulturális diverzitásának bemutatását szolgálják. Sok esetben ideológiai, politikai kérdéssé válik, hogy az Unió értékvilágát, az ún. európai identitás mibenlétét a nemzeti kultúrák összességként, vagy egyfajta olvasztótégelyként fogjuk fel. A korábbi újbaloldali állásponthoz képest, mely inkább az utóbbi szemléletet tekintette irányadónak, újabban egyre inkább felülkerekedik az a nézet, mely a nemzeti kultúrák artikulálását, egymás kulturális értékeinek megismerését helyezi előtérbe. A magyar kulturális közéletben és politikában olykor jelentős eltérések mutatkoznak abban a tekintetben, hogy mi tekinthető a nemzeti kultúra részének, egyáltalán valós kulturális értéknek, és mi nem. A tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják (pl. Frankfurter Könyvvásár), hogy a külföldi publikum számára érthetetlenek az ezzel kapcsolatos fejtegetések, a más kultúrkörökből származó analógiák pedig általában erős visszatetszést keltenek. Nem szerencsés tehát, ha a hazai történelmi, szociológiai összefüggésben ugyan érthető, ám a külföldi szemlélő számára követhetetlen belső vitáinkat európai kulturális közegben akarjuk megvívni. E viták lecsendesítése persze nagy bölcsességet követel a mindenkori kulturális kormányzat részéről.

Regionális összefüggésben a magyar kultúra érthetően gyakran kap politikai felhangot. A határon túli magyarság kulturális autonómiára vonatkozó elképzelései a nemtelen történelmi hagyomány szellemében mindig az államalkotó többség kultúrája ellenében értelmeződnek, még ha szándékuk nem is ez. Ennek következtében fontos, hogy kulturális értékeink közvetítése a kölcsönösség jegyében történjék. Ebben az összefüggésben fontos, hogy hazai nemzetiségeink kultúrájának bemutatását – még ha számarányuk nem is hasonlítható a határon túli magyarságéhoz – tekintsük a magyar kulturális külpolitika fontos eszközének.

III. A külpolitikai stratégia és a kulturális eszközrendszer összeegyeztethetősége

A rendszerváltozás óta számos vita folyt már a kulturális politika mibenlétéről, a kultúrafinanszírozás lehetséges módszereiről, mindezek eszmei, ideológiai háttéréről. Többé-kevésbé konszenzust élvez az a megközelítés, mely a kultúra szabadságát mindenek fölött tiszteletben tartva az állam számára csupán olyan feladatokat ír elő, melyek teljesítése révén a kulturális értékekhez való hozzáférés a társadalom minél szélesebb rétegei számára lehetővé válik. A fenti elv persze sosem jelenik meg ilyen vegytisztán, a politikai, szakmai lobbik érdekérvényesítő képessége, valamint egyes műfajok kiemelkedően magas költségigénye a fent leírtnál lényegesen nagyobb állami intervenciót követel meg, illetve tesz lehetővé. A kulturális sokszínűség fenntartása, mint a demokratikus kulturális politika alappillére ugyanakkor nem mindig egyeztethető össze azzal a szemlélettel, mely az ország nemzetközi érdekérvényesítő képességének növelése érdekében tudatosan választ azon kulturális javak közül, melyek a hazai kulturális piac kínálatában szerepelnek.

Annak elkerülése érdekében, hogy a kulturális közélet a kulturális külpolitika szempontjait ne az állami „önkéntes” érvényesülésének, a kultúra szabadsága durva korlátozásának tekintse, szükség van a külpolitikai érdekek és az ezek érvényesítése érdekében alkalmazott kulturális eszközök összekapcsolásának logikus és transzparens bemutatására. Ugyanakkor persze a sokszínűség bemutatása is fontos üzenetet hordoz, ám ez az üzenet napjainkban már kevés. Nem kerülhető el tehát a tudatos választás.

A kultúra természetesen nem olyan eszköz mely a külpolitikai célok eléréséhez minden körülmények között alkalmazható. Elengedhetetlen tehát annak vizsgálata, hogy mely esetekben és milyen arányban alkalmazható a kulturális eszközrendszer a külpolitikai stratégia érvényre juttatásában.

IV. Helyzetelemzés

A kulturális külpolitika felügyeletén továbbra is – nem maradéktalanul tisztázott kompetenciák alapján – a Külügyminisztérium (KÜM) és az Oktatási és Kulturális Minisztérium (OKM) osztozik. A hatályos kormányrendelet kimondja ugyan, hogy a KÜM részt vesz a külképviseltek és a kulturális intézetek munkájának összehangolásában, e feladatának azonban – egyértelmű hatás- és felelősségi körre vonatkozó szabályozások híján – nem tud megfelelő színvonalon eleget tenni. Míg a KÜM megszüntette az önálló kulturális főosztályt, az OKM és egyik elődje, az NKÖM látványos lépéseket tett kulturális külpolitikai illetékességének bizonyítására. Jól mutatja a helyzet tisztázatlanságát, hogy az az elképzelés, mely szerint azokba az országokba, amelyekben nem működik sem kulturális intézet, sem kulturális attasé, az OKM delegálna a külképviselőt kötelékébe kulturális tanácsosokat „egyfajta virtuális kulturális intézetként”, a tárcák közötti, a finanszírozást érintő vita után, pénzügyi hivatkozással lelassult. A KÜM továbbra is inkább csupán jelentéktelen

„díszítőelemnek” tekinti a kulturális külpolitikát, a külképviseltek kulturális céljaira rendelkezésre álló forrás lepadt, felhasználása esetleges. Az OKM pedig – az elmúlt hónapokban megtett, a kérdés szisztematizálását célzó intézkedései ellenére - költségvetési helyzetének rossz állapota miatt nem teszi lehetővé, hogy e fontos terület a verbális megnyilvánulásokon túl méltó megbecsülést kapjon, hatékonysága növekedjék.

2005 tavaszán a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma dokumentumot bocsátott ki „Az NKÖM kulturális külpolitikai stratégiájáról” címmel. Az írás – mely a magyar kulturális külpolitika eddig utolsó átfogónak szánt elemzése - a magyar külpolitika feltételezett prioritásainak figyelembevételével részletesen elemzi hazánkban az euroatlanti szervezetekhez való csatlakozásából adódó, a külföldi kulturális stratégiát érintő változásokat, ezáltal „törlesztve a tárca rendszerváltás óta fennálló tartozását.” A szerzők a külpolitika stratégiai szempontjaira való hivatkozást a következőképp oldják meg: „A Külügyminisztérium vezetői több fórumon adtak tájékoztatást arról, hogy a prioritások között kettős célt határoztak meg: Magyarország egyenjogúsítása az Európai Unión belül, illetve hangsúlyosabbá tenni a magyar jelenlétet Dél-Kelet-Európában.” A több fórumra való hivatkozás jól jellemzi azt a helyzetet, melynek nyomán a KÜM feladatul kapta a külpolitikai stratégia megírását. Mindaddig ugyanis ilyen hivatkozható dokumentum nem létezett.

Az NKÖM dokumentuma egyébként részletekbe menően és helyesen elemzi az uniós tagságunkból adódó feladatokat (az EU kulturális programjaiban való részvétel, Strukturális és Kohéziós Alapok kulturális, turisztikai célú felhasználása, a bilaterális kapcsolatoknak multilaterális fórumokon történő kamatoztatása, önálló kulturális arculat kialakítása az EU-n belül), ugyanakkor egy hirtelen logikai fordulattal megállapítja: „nemcsak az európai közvéleményt kell meggyőzni Magyarország sikeres integrációjáról, hanem a hazai lakosság számára is egyértelművé szükséges tenni, hogy nem volt alternatívája csatlakozásunknak, amely egyike a magyar történelem ’siker sztorijának’” (sic!). A kettős csapásirány második eleméről a továbbiakban csak annyit tudunk meg, hogy nélkülözhetetlen a hazai civil szervezetek tájékoztatása.

A Dél-Kelet-Európát érintő általános verbális offenzíva részeként az irat nem lép túl az általánosságokon, a „területi közelségből adódó helyzeti előny”, a „híd-szerep”, „Magyarország, mint demokratikus példa” hangoztatása ugyan nem helytelen, de tekintettel arra, hogy a frázisokat tettek alig követték, a kormány kulturális külpolitikája nem tudott eleget tenni annak a deklarált céljának sem, hogy „új lendületet adjon a kulturális tárca szomszédság politikájának”. Ennek kapcsán a dokumentum mindössze néhány sorban említi meg, hogy a szomszédokkal való stratégiai partnerség egyik célja, a „határon túli magyarság érdekeinek megfelelő szintű képviselete”. A nemzetpolitikai kérdéskör elnagyolt kezelésétől függetlenül ugyanakkor üdvözlendő a Bukaresti Kulturális Intézet sepsiszentgyörgyi fiókintézetének a közelmúltban történt megnyitása.

Ezt követően már a Kínához fűződő kapcsolatok stratégiai jellegéről olvashatunk, mely „aktív kulturális jelenlétet” követel meg a térségben. A Gyurcsány-kormány kulturális diplomáciájának alapvetését felvázolni óhajtó fejtegetés a 2001. szeptember 11-t követő időszak „paradigmaváltásáról” szólva fontos célként jelöli meg, hogy „a kulturális politika

eszközeivel segítsük az ellentétek oldását, hangsúlyozva a fennálló értékközösséget és a civilizációs azonosságokat”.

Az eszközökről szóló fejezetet a költségvetés helyzetére való hivatkozással a „kevesebb sokszor több lehet” megállapítás vezeti be. A folytatást tanulmányozva azonban erős kételyeink támadhatnak az előbbi mondat igazságtartalmával kapcsolatban, a leírtak ugyanis – a költségvetéstől voltaképp teljesen függetlenül – csupán azt bizonyítják, hogy a kevesebb ugyan sokszor lehet több, de ezúttal sajnos kevesebb. A külföldi magyar kulturális intézetek helyzetét boncolgatva ugyanis megfogalmazódik ugyan az az igény, hogy hatékonyabban alakítsák ki az intézetek programját, fejlesztési tervekről is esik szó, ám a Collegium Hungaricumok még csak meg sincsenek említve. A 2005-ös dokumentum minőségétől függetlenül azonban az intézetek és CH-k működését korántsem lehet általánosan rossznak értékelni. Néhány intézmény, voltaképp függetlenül a kapkodó és csupán korszerűnek tűnni akaró koncepciógyártástól az elmúlt években is komoly szerepet játszott a magyar kultúra külföldi megismertetésében (pl. Bécs, Berlin, London, Párizs). Egyes intézetek új vezetőinek kinevezését az elmúlt 1-2 évben élénk vita kísérte, mely ismét arra enged következtetni, hogy a döntéshozók inkább a politikai klientúra-építés célját tartották követendőnek (Párizs, Pozsony, Varsó), mi több, a költségvetési helyzetre való tekintet nélkül a „személyzeti” szempontok érvényesítése érdekében inkább további vezetői státuszt hoztak létre (Stuttgart). Bízató fejlemény ugyanakkor, hogy hamarosan felépül a régi-új berlini Collegium Hungaricum, mellyel a kulturális kormányzat valóban régi, kormányokon átívelő adósságot törleszt.

A magyar kulturális évadok és kulturális hetek, napok az elmúlt időszakban igen változó színvonalon és hatékonysággal valósultak meg. A francia- és olaszországi, valamint a nagy-britanniai és hollandiai sikert egy meglehetősen színtelen orosz évad követte. A 2006-ban és idén esedékes németországi évad szervezésének tétovasága és a finanszírozás állandó bizonytalansága természetesen nem válik a sorozat előnyére. A kulturális hetek műfaja nyilván elsősorban kisebb, könnyen lefedhető régiók esetében hatékony, ezért a célként megjelölt szomszédos országok-beli akciók rendszeres megvalósítása üdvözlendő. Ugyanakkor például a Kínában megtartott kulturális hetek csupán a miniszterelnök látogatásának biztosítottak igen alulfinanszírozott, ám még így is nagyon költséges keretben. Az évadok és hetek tervezéséhez hiányzik a megfelelő mértékű és kiszámíthatóan folyósított anyagi forrás, mely az esetleg még nyomaiban létező stratégiai gondolkodást is teljesen ellehetetleníti.

A 2005 őszi Budapesten megtartott nemzetközi kulturális konferencia része volt annak a nagyrendezvényeket szervezni szándékozó, az országot a kultúrával foglalkozó tudósok és politikusok térképén pozicionálni szándékozó koncepciónak, amely azonban már megírása pillanatában áldozatul esett a költségvetési megszorításoknak. A „hiánypótló koncepció” azzal is adós marad, hogy meghatározza azoknak a nemzetközi rendezvényeknek a körét, amelyeken a magyar részvétel biztosítása maradéktalanul állami feladat. (Pl: Velencei Biennálé)

A kétoldalú kulturális egyezmények, csereprogramok és munkatervek az elmúlt években sem, vagy csak részben voltak alkalmasak bilaterális kulturális kapcsolataink valós kereteinek

meghatározására. A pénzhiány és olykor a hanyagság okán az aláírt és érvényes egyezmények sem teljesülhettek, a lejárt egyezmények megújításának előkészítése a legtöbb esetben késedelmet szenved, vagy el is marad. Örvedetes, hogy az OKM a korábbi gyakorlatnál módszeresebben, konkrét eredményekre törekedve igyekszik megújítani a bilaterális egyezményeket.

A 2006 nyarán hivatalba lépett második Gyurcsány-kormány programja nem tartalmaz jelentős kitételeket a kulturális külpolitikára vonatkozóan. A 2006. december 13-án közzé tett, Hiller István oktatási és kulturális miniszter által jegyzett A kulturális modernizáció irányai című dokumentum azonban röviden, de lényegre törően foglalja össze a jelenlegi kormány legfőbb kulturális külpolitikai törekvéseit. A dokumentum igyekszik tudatosítani a kultúra általános társadalompolitikai jelentőségét, identitásképző és – megtartó erejét. A kultúra, mint az „országkép-modernizáció hatékony eszköze” külföldön is döntő jelentőséggel bír a hazánkról kialakított kép befolyásolásában. A külföldi magyar kulturális intézetekről szólva a miniszter megállapítja, hogy azok „a magyar kulturális külpolitika kitüntetett helyet elfoglaló eszközei, és a kormányprogram külügyi stratégiájának célkitűzéseit hivatottak megvalósítani. Az intézethálózat az egyik legfontosabb partnerhálózatot jelenti a szakkülpolitikai fejlesztési irányok megvalósításában, jelesül a kulturális szakkülpolitikai területén.” A korábbi gyakorlathoz képest, mely a kultúra szabadságát kívánta a kulturális külpolitika területén is demonstrálni, egyértelműen pozitív fordulatként értékelhetjük az OKM deklarált lojalitását a külügyi stratégia sarokpontjai iránt. Továbbra sem világos azonban, hogy az éves programtervek és a konkrét programok kialakításakor milyen módon vizsgálja bárki is azok kompatibilitását az általános külpolitikai stratégiával.

A Hiller István által jegyzett irat kitér a nemzeti évfordulók jelentőségére és a különböző rendezvények módszertani kérdéseire. A Németországi Magyar Kulturális Év kreatív és innovatív (e két jelző egyre gyakoribb a tárca dokumentumaiban) újrapozicionálása többek között azt jelenti, hogy eszközöket keresünk „a korábbi kliséket leküzdő kortárs, kreatív, innovatív (!) és európai rangú magyar kulturális élet” bemutatására, terjesztésére. Kérdés, hogy a „klisék leküzdése” akár Németországban, akár másutt valóban célravezető út-e. A Magyarországhoz köthető sztereotípiák alapvetően pozitívak, még ha nem is egyeznek nemhogy egy elképzelt „modern Magyarország”, de még egy értelmiségi közember Magyarország-képének jellegzetességeivel sem. Ennek ellenére talán nem leküzdeni, csupán kiegészíteni, korszerűsíteni kellene a korábbi kliséket.

Az elmúlt esztendőkből igen hányatott sorsa volt a Balassi Bálint Intézetnek (BBI), mely végül is az OKM egyedüli felügyelete alá került. Az intézet mindeddig nem töltötte be azt a szerepet, mely a hungarológia területén meglévő kompetenciájából következne. A külföldön dolgozó magyar lektorok rekrutálása, kiválasztása nem követi a feladtból következő stratégiai szempontokat, az állások (különösen a kulcsfontosságú környező országokban) egyre inkább elvesztik vonzerejüket és gyakran csupán a hazai kilátástalanságból kiutat kereső, jó szándékú, de a kulturális diplomáciai jellegű feladatok ellátására felkészületlen jelöltek önmegvalósításának terepévé váltak. Jelentős, a magyar kulturális külpolitika további alakítása szempontjából ígéretes fejlemény, hogy a Kormány 309/2006. sz. rendeletében minden részletre kiterjedően meghatározza az immáron Balassi Intézetté (BI) átnevezett intézmény feladatait. Az új BI a Külföldi Magyar Kulturális Intézetek Igazgatóságának és a

Márton Áron Szakkolégiumnak is jogutódja amellet, hogy tevékenysége magában foglalja a korábbi Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet teljes feladatkörét. Igen pozitív fejlemény, hogy az egyesülés által olyan intézmény jön létre, mely az Oktatási, Szakkolégiumi, Támogatásszervezési Igazgatósága mellett a külön is nevesített Nemzetközi Igazgatóság feladatkörébe sorolja Collegium Hungaricumok és kulturális intézetek, a lektori álláshelyek és az igen vontatottan létrejövő kulturális szakattasói hálózat felügyeletét. Így több esély mutatkozik arra, hogy a magyar kulturális külpolitika ügyét sikerüljön egységes irányítás alá vonni. A Kormányrendelet hangsúlyosan kezeli a határon túli magyar kultúra ügyét és a magyar nyelv népszerűsítését. A jogalkotók láthatóan tudatában voltak annak, hogy a magyar kultúra külföldi képviselője az intézeteken belül szervezetileg nevesíthető részterületeken túlnő. A „tudományos-technológiai kérdésekkel foglalkozó személyekkel” és a „hazai és külföldi idegenforgalmi és kereskedelmi szervezetekkel” való kapcsolattartás szándéka jól mutatja, hogy a kultúrával foglalkozó szakemberek is érzékelik annak szükségességét, hogy saját szakterületük más, az ország külföldi megjelenése szempontjából fontos ágazatokkal összefüggésben jelenjen meg. A Balassi Intézet részletes működési szabályainak kidolgozására az OKM minisztere kap felhatalmazást, ugyanakkor a Külügyminiszter csak a külképviseletek és a külföldi kulturális intézetek működésének és feladatainak összehangolásában vesz részt, valamint meghatározza az intézetek igazgatóinak és helyetteseiknek diplomáciai rangsorát, a kölcsönös tájékoztatás rendjét, a biztonsági és iratkezelési szabályokat, valamint a futárkapcsolattal összefüggő előírásokat. A Külügyminiszter jogai tehát elsősorban a technikai jellegű ügyek kezelésére szorítkoznak, a szakmai munka konkrét irányának meghatározásában nem vesz részt.

A Balassi Intézet „enciklopedikus” szándékainak megvalósulása jelentős fejlemény lenne, ám ehhez nagy szükség lenne a magyar államigazgatásból jól ismert „tárcasovinizmus” radikális visszaszorítására. Nem sikerült ugyanis eddig megoldani például a kulturális külpolitikával érintkező, az országgép alakítása szempontjából szintén fontos területekkel (turizmus, borászat) való intézményes kapcsolat létrehozását. A lehetséges szinergiák így nem, vagy csak alkalmasszerűen jöhetnek létre, a párhuzamosságok pedig jelentős többletköltségekkel járnak. A gazdasági tárcával való egyeztetés a tudományos attasék szerepét illetően is folyamatosan akadozik, a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal túlzott óvatossággal kezel minden olyan kezdeményezést, mely az attasék működését összehangolni igyekszik más államigazgatási szervek elvárásaival.

V. Prioritások, elvi és gyakorlati ajánlások

A fenti kritikai megállapításokból is következik, hogy valóban elodázhatatlan feladat egy olyan (esetleg nem minden részletében nyilvános) külpolitikai stratégia megalkotása, mely biztos támpontot nyújt a kulturális külpolitika - mint az általános külpolitika részterülete - fő tevékenységi irányainak és eszközrendszerének megalkotásához.

Anélkül, hogy egy általános külügyi stratégiát jelen írásban akár csak körvonalazni kívánnánk, fontosnak tartjuk áttekinteni, hogy melyek lehetnek a kulturális külpolitika legfontosabb cselekvési irányai és módszerei.

1. A kulturális külpolitika által követendő elvek, értékek, tartalmak

A magyar kulturális külpolitika célja a korszerű Magyarország- és magyarság-kép közvetítése. A kulturális örökségének ápolásában érdekelt, ugyanakkor a kortárs művészetet is erőteljesen támogató hazai kulturális politika külföldi prezentációja során is törekedni kell a múlt értékeinek és a jelen törekvéseinek párhuzamos, egyenértékű bemutatására.

A magyar történelem egyik fontos vezérmotívuma a szabadságvágy, mely különösen az 1956-os forradalom emlékének ápolásával tudatosítható világszerte. E téma kapcsán lehet a leginkább érzékeltetni, hogy a magyar kulturális külpolitika következetesen értékorientált.

A magyar művelődés (művészet, kultúra, tudomány) hagyományosan az európai művelődés része. Fontos tehát úgy bemutatni különbözőségét és egyediségét, hogy egyben rámutatunk a közös zsidó-keresztény gyökerekre és a fogadó országban közismert hasonló tendenciákra is. Az európai hagyományban gyökerező kultúránk nem csupán nemzeti, hanem európai identitásunk hordozója is egyben. Részt veszünk az európai és a világ közvéleményét foglalkoztató vitákban, határozott álláspontunk van a kontinensünk jövőjére, a különböző vallási és népcsoportok együttélésére vonatkozó kérdésekben.

A 2003-ban elfogadott Nemzeti Emlékezet Program számos olyan évfordulót tűz napirendre, melyek külföldön is történő megünneplése jótékony hatással lehet az országkép alakulására. Ezek közül is kiemelkedik a 2011-es Liszt-év, melynek alapos előkészítése azért is fontos, mert 2011-ben tölti be hazánk először az EU-elnöki funkciót.

Magyarország elkötelezett híve a közép-európai együttműködésnek, a régiókat jellemző kulturális sokszínűséget közös értéknek tekintjük. Hazánk hagyományosan egyfajta „fordítókörong” szerepet töltött be Európában, kulturális, művészeti és tudományos értékeket közvetített és olvasztott magába. Ez a szerep növelte képességét a dialógusra, a más népek értékei iránti fogékonyságra. Ennek kapcsán fontos minél szélesebb körben megismertetni Pécs-et, mint Európa kulturális fővárosát 2010-ben.

Magyarország fontosnak tartja, hogy mindenfajta revizionizmusba hajló politikai felhang nélkül, a történelmi, szociológiai tényeket, adottságokat tudomásul véve mutassa be nemzeti kultúrájának egészét. Az Alkotmányból is adódó köteleességek teljesítése ugyanakkor csak akkor lehet hatásos, ha tudomásul vesszük a nemzetközi környezet ez irányú előítéletességét. Ennek fényében fontos, hogy a határon túli magyarság kérdéskörét az emberi jogok keretébe helyezve mutassuk be.

Noha az I. Világháborút követően Magyarország meglehetősen homogén etnikumú ország lett, fontosnak tartjuk azoknak a kultúráknak, hagyományoknak a bemutatását a nagyvilágban, amelyek színesítik a hazai kulturális palettát, s egyben a hazánkban élő etnikai kisebbségek elismertségét, a többség nyitottságát is bizonyítják. Különösen fontos ez nemzeti kisebbségeink anyaországaiban.

A magyar tudományosság hagyományosan Európa élvonalához tartozott. Tudósaink legújabb kutatási eredményeinek bemutatása, művészeti oktatásunk eredményessége újabb kapcsolatokat teremthet, híveket, vendéghallgatókat, -kutatókat szerezhet a magyar felsőoktatásnak.

2. Módszerek

A korszerű magyar kulturális külpolitika nem lehet „egyirányú utca”, nem csupán a magyar kulturális, tudományos értékeket közvetíti külföldre, hanem párbeszédet szorgalmaz és kapcsolatokat épít. Fontos az intézmények közötti kapcsolatok kiépítése, hiszen egy szakirányú külföldi partner jobb terepismeretével sokkal eredményesebben tud közbenjárni a magyar kulturális, tudományos értékek bemutatása érdekében, mint akár a legalaposabban felkészült kulturális diplomata. A külhoni partnerek megnyerésével a magyar kulturális külpolitika nem kampányszerűen, hanem hosszú távra tervez.

Vissza kell térni ahhoz a gyakorlathoz, mely nem engedi meg a kétoldalú kulturális és tudományos egyezmények jelentőségének elsikkadását. Egy közepes méretű uniós tagországnak törekednie kell arra, hogy szerződéses kapcsolatai adminisztratív szempontból rendben, tartalmi szempontból pedig kölcsönösen hasznosak és korszerűek legyenek.

A kulturális külpolitikai hídfőállásai elsősorban a kulturális intézetek és a Collegium Hungaricumok, de fokozott jelentősége van a diplomáciai képviselőteinken folyó kulturális

tevékenységnek is olyan országokban, ahol nem működik intézetünk. A külügyi munka más területeihez hasonlóan a kulturális külpolitika területén is szükség van határozottabb és céltudatosabb központi irányításra, mely nem mindennapos utasításokat jelent, hanem a tartalmi munka alapvonalainak rendszeres meghatározását.

A feleslegesen nagy adminisztratív és anyagi erőt hosszú időre egy országra lekötő kulturális évadok gyakorlatával szakítva inkább a kulturális hónapok megrendezését kell szorgalmazni. Nem lehet és nem is érdemes egy éven át magunkra vonni egy ország kulturális fogyasztóinak figyelmét. Egy rövidebb, ám látványosabb bemutatkozás lényegesen sikeresebb lehet. Több hónapos, évadszerű megjelenés csak kiemelt esetben, valamely jelentős évfordulóhoz kötve javallt.

Kulturális külpolitikánknak a jelenleginél nagyobb mértékben kell támaszkodnia a nyugati magyar diaszpóra kapcsolatrendszerére. Számos ilyen kezdeményezés ellenére mindmáig nem történt meg a „magyar kapcsolati háló” pontos, külpolitikai, külgazdasági és kulturális szempontú feltérképezése. E munka elvégzésének egyik fontos eszköze lehet a Klebelsberg-ösztöndíj. S noha nem közvetlenül a kulturális külpolitika tárgyköréhez kapcsolódik, itt érdemes megemlíteni: nem halasztható tovább a Magyarok Világszövetségének újraélesztése, vagy korábbi, össznemzeti szempontból értékes tevékenységi körének más intézményhez helyezése. E nélkül ugyanis a nyugati magyar diaszpóra fiatalabb nemzedékei véglegesen elvesznek kulturális kapcsolatrendszerünkben.

3. Szervezet

Figyelemmel a jelenlegi viszonyok visszásságaira, logikusnak tűnik a 309/2006. sz. Kormányrendeletben meg- illetve átalakított Balassi Intézet (BI) intézményes kereteit megtartva mérlegelni a Külügyminisztérium és a BI együttműködésének lehetséges módzatait.

Az intézet – a nemzetközi tapasztalatokkal illetve az általánosan elfogadott európai gyakorlattal szemben, ahol általában a külügyminisztérium primátusa szervezeti értelemben is megjelenik - a hazai realitásokat figyelembe véve – az OKM felügyelete és szakmai irányítása alatt marad. Az intézet főigazgatóját azonban az OKM minisztere és a külügyminiszter egyetértésben nevezik ki. A 309/2006. sz. Kormányrendelet szerint a BI élén a Főigazgató áll, akit – véleményünk szerint – az OKM minisztere a Külügyminiszterrel egyetértésben nevezhet ki. Ugyanakkor megfontolásra ajánljuk, hogy egy ilyen nagy jelentőségű, a magyar nemzeti kultúra és tudomány nemzetközi megismertetésére és képviseletére hivatott intézmény élére érdemes egy, mind a hazai, mind a nemzetközi kulturális és/vagy tudományos közvélemény előtt nagy tekintélynek örvendő Elnöknek az OKM minisztere és a Külügyminiszter általi felkérése, akit – nagykövetségi rangban - a Kormány javaslatára a Köztársasági Elnök nevez ki. Az Elnök, személyiségének társadalmi súlya révén fontos szerepet játszhat a BI működéséhez szükséges nem állami anyagi források feltárásában is. A BI tartalmi tevékenysége fő vonalainak meghatározásáért az intézet elnöke és 8 tagú elnöksége (4 a tudományos, kulturális életből érkező nagy tekintélyű és nemzetközi

tapasztalatokkal is rendelkező személyiség, valamint további 4, a Külügyminisztérium által delegált személy: nagy tapasztalatú diplomaták és a külügyi stratégiai tervezésért felelős legmagasabb rangú tisztviselő) lehetne felelős. Az elnökség által kidolgozott súlyponti tematikus, szervezeti és program-ajánlásokat évről évre a külügyminiszter és az OKM minisztere terjeszti be és a Kormány hagyja jóvá.

A fenti szervezeti modell mellett elképzelhető az is, hogy a Külügyminisztérium évről évre ún. célmegállapodást köt, melyben összeegyeztethető lenne a KÜM által követendőnek tartott külpolitikai stratégia és a BI gyakorlati kulturális külpolitikai tevékenysége. Ezt a gyakorlatot követi például a Németországi Szövetségi Köztársaság külügyminisztériuma és a Goethe Intézet. Nem elhanyagolható szempont ugyanakkor, hogy a német külügyminisztériumban nagy létszámú apparátus foglalkozik a kulturális külpolitika különböző ágaival, ami természetesen igen költséges. Magyarországon ez aligha lenne lehetséges, ezért nyilván fel sem merülhet a területtel foglalkozó állami tisztviselők esetleges duplikációja a BI-nél, illetve a KÜM-nél. Ezért véleményünk szerint ez az út kevésbé járható.

E szervezeti megoldásokkal a kulturális külpolitika vezető intézménye része maradna a kulturális intézményrendszernek, képes lenne a hatékony kapcsolattartásra mindazon közgyűjteményekkel, zenei, irodalmi és képzőművészeti intézményekkel, művészeti főiskolákkal és civil szervezetekkel, amelyek „hátszágként” nélkülözhetetlenek a sikeres külföldi megjelenés biztosításához. A hungarológia jelenleg elhanyagolt, de „reanimálható” kapcsolati és intézményi hálójára képes lenne érdemben, összehangoltan bekapcsolódni a magyar kulturális külpolitikába. Az egyetemi szférával való szorosabb kapcsolat a TÉT-attasék feladat-meghatározását is egyértelműbbé tenné. Tekintettel arra, hogy az intézet operatív irányítója és elnöke mindketten mind az OKM, mind a KÜM felé felelősséget viselnek anélkül, hogy a valós függelmi viszonyok tisztázatlanok lennének, a kulturális külpolitika eszközei hatékonyabban és az aktualitásokhoz inkább igazodva lennének bevethetőek külpolitikai céljaink elérése érdekében.

A különböző országokban működő intézetek tevékenységét természetesen nem lehet és nem is kell uniformizálni. Ugyanakkor nem halasztható tovább az a lépés, mely az intézetek elnevezését a külvilág számára is értelmezhető rendszerbe foglalja. (Napjainkban ismerünk Collegium Hungaricumot, Magyar Intézetet, Magyar Házat, Kulturális Központot, Kulturális és Tájékoztatási Központot, Magyar Akadémiát) Ezzel összefüggésben szükség van a megjelenés vizuális egységesítésére is – természetesen a nemesnek tekintendő hagyományok és a helyi adottságok figyelembevételével. Világosan definiálni kell a CH-karakternek megfelelő tudományos és az országhépet a „hiúság vásárán” befolyásolni kívánó kulturális tevékenységet folytató intézmények, illetve – ha egyazon intézményen belül zajlik e két tevékenység – a nevezett területekért felelős vezetők tevékenységi körét. Meg kell akadályozni, hogy a „maradandó értékek” elkötelezettjei és a korunk kulturális fogyasztási szokásait is kiszolgáló „popkultúra” hívei között feszülő ellentét eszkalálódjon. Mindkettőre szükség van kulturális külpolitikánk alakításában – természetesen a maga helyén.

4. Hálózat

A magyar kulturális külpolitika intézményrendszerének átalakítása, új célországainak definiálása szintén csak a már többször említett általános külpolitikai stratégia ismeretében tehető meg. Az alábbiakban csupán néhány logikus lehetőségre kívánjuk felhívni a figyelmet.

A legtöbb sikeres kulturális külpolitikát folytató ország e tevékenységét általános külpolitikai tevékenységének kiegészítésére, kiteljesítésére, ugyanakkor gyakran taktikai ellenpontozására is használja. (Jó példa erre Ausztria, mely a 2005 októberi EU-csúcson Törökország tagsága ellen érvelt ugyan, egyidejűleg azonban komoly kulturális, nyelvoktatási csomagot ajánlott fel külügyi koordinációban Törökország számára.)

Ha a Balkánt valóban a magyar külpolitika fontos célterületének tekintjük, nem lehet kétséges, hogy minél előbb és lehetőleg egy időben kulturális intézetet kell nyitni Belgrádban és Zágrábban. A kulturális szakattasék munkába állása biztató kezdet, s ha nagyobb infrastrukturális beruházásra most nincs is lehetőség, rangjuk emelésével hozzájárulhatunk befolyásuk, tekintélyük növekedéséhez. Fontos, hogy szorosabbra fűzzük kapcsolatainkat a szerb véleményformáló értelmiséggel, közvetlen közletről kövessük a Szerbiában zajló összetett folyamatokat. A vajdasági magyarság helyzetét javítandó nem elég csupán diplomáciai képviselőink és a vajdasági magyar szervezetek útján tájékozódni és érdemi lépéseket tenni, a helyzet normalizálására szükséges megtalálni potenciális szövetségeseinket a szerb értelmiség köreiben is. Az EU-ba tartó Horvátországban nemcsak a közös történeti hagyomány ápolása végett, hanem politikai, gazdasági érdekeinket is szem előtt tartva érdemes szorosabbra fűzni kapcsolatainkat a horvát felsőoktatással, értelmiséggel, kulturális szférával.

Ha fontos feladatnak tekintjük Ukrajna nyugati orientációjának fenntartását, valamint a kárpátaljai magyarság sorsának befolyásolását az ukrán hatalmi centrumban, akkor kulturális intézetet kell nyitni Kijevben.

Ha elfogadjuk azt a tézist, mely szerint Kína a jövőben még inkább dominánssá válik a világpolitikában és a tudományos technológiai fejlődés területén, akkor mind a magyar kultúra, mind – sőt még inkább - a magyar tudomány értékeinek ismertetése, intézményeink kapcsolatrendszerének fejlesztése érdekében növelni kell kulturális jelenlétünket Pekingben és/vagy Shanghaiban. E lépéssel nem csupán azt a közismert logikát követnénk, mely a kultúrával akar „megágyazni” a gazdaságnak, hanem előmozdíthatnánk azt is, hogy közös egyetemi, oktatási, kutatási projektekkal valódi távlatot adjunk a két ország kapcsolatainak olyan területeken, ahol nemzetközi sikereink közismertek.

Megfontolandó olyan vegyes finanszírozású intézmények létrehozása, mint amilyen a Müncheni Magyar Intézet, melynek működését a magyar állam és Bajorország együtt biztosítja. Nem valószínű, hogy erre más államok is hajlandóak lennének, ugyanakkor

hasonló együttműködés elképzelhető civil szervezetekkel is. Különösen olyan országokban kívánatos ez a megoldás, amelyek amúgy nincsenek külpolitikai érdeklődésünk homlokterében. Ilyen konstrukcióban, kis költségáfordítással lehetne biztosítani a jobb kapcsolattartást a valaha hazánkban tanult diákokkal például Vietnamban és Algériában. Magyar kulturális igényeik kielégítésével, egyesületeik támogatásával a hungarológia egy sajátos dimenziója jelenne meg a fogadó ország közéletének gazdasági szempontból is fontos területein.

A fenti elképzelések megvalósításának záloga annak a kormányzati filozófiának az érvényesülése, mely a kultúrát és a tudományt nem a költségvetési maradékelv alapján kezeli, hanem az erre szánt közpénzeket jól, de csak középtávon jövedelmező stratégiai befektetésnek tekinti.

5. Finanszírozás

Nem újdonság, hogy a kulturális diplomácia igen forrásigényes terület. Kiszámíthatatlanul folyósított, kevés pénzzel nem érdemes belefogni a stratégiai tervezésbe. Ennél még az is hasznosabb, ha tisztában léve a költségvetési realitásokkal, lemondunk a kulturális eszközrendszer alkalmazásáról hazánk külpolitikai tevékenységében, vagy egyszerűen csak az amúgy is – üzleti alapon – létrejövő kezdeményezésekre „húzzuk rá” a tudatos állami akció mezét. Ha azonban élni kívánunk a kulturális értékeink általános nemzetközi elfogadottsága által eleve kezünkben lévő eszközökkel, akkor érdemes azokat nem csupán a civil szféra számára oly rokonszenves „szabadcsapatokként”, hanem komoly, olykor esetleg még a túlszabályozottság látszatát keltő „reguláris hadseregeként” bevetni.

A forrásigények kielégítése pusztán az állami költségvetés terhére ideális lenne, de jól tudjuk: erre még jó néhány évig nincs esélyünk. Megfontolandó tehát egy olyan finanszírozási modell következetes végiggondolása, melyre a jelenleg zajló Német Évad kapcsán az OKM már tesz is kísérletet. A német cégek bevonása a németországi projektek megvalósításába csökkentheti ugyan a pillanatnyi finanszírozási problémákat, ám ez a modell korántsem tekinthető stratégiaiának. Ez ugyanis nem szól másról, mint hogy a hazánkban befektető vállalatok vezetői egy-egy kulturális esemény kapcsán szorosabbra fűzhetik kapcsolataikat az állami döntéshozókkal. A külföldön zajló magyar kulturális és diplomáciai tevékenység finanszírozásába ugyanakkor stratégiai partnerséget lehetne ajánlani azoknak a magyar vállalatoknak, amelyeknek komoly üzleti érdeke fűződik az adott piacon történő hangsúlyos megjelenéshez. Ez már valóban stratégiai egyeztetést igényel, melyben fontos szerepet kell kapniuk a gazdasági kamaráknak és persze a szaktárcáknak is.

Budapest. 2007. január 31.
Pröhle Gergely